

O'ZBEK TILI SHEVASIDA HOZIRGI ZAMON FE'L SHAKLLARI TAVSIFI (AMUDARYO TUMANI OQ OLTIN OFY SHEVASI MISOLIDA)

*A.F.Yangiboyeva – Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
o'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 1- kurs magistranti*

Tayanch so'zlar: sheva, affikslar, tasviriy ifoda, hozirgi zamon.

Key words: dialect, affix, descriptive expression, present simple.

O'zbek tilida hozirgi zamon fe'li yasovchi affiksining chiqib kelishi haqida bir necha ilmiy maqola va ishlarning maydonga kelganiga qaramay, shu vaqtga qadar mazkur affiksning qaysi fe'ldan kelib chiqqanligi to'la isbotlanmagan. Shuningdek, o'zbek tiliga oid grammatik adabiyotlarda hozirgi zamon fe'li ikki gruppaga bo'lib ko'rsatilsa, ayrimlarida uch gruppaga ajratadi. Hozirgi zamon fe'lini uch turga ajratib ko'rsatuvchilar -moqda affiksi bilan yasalgan fe'l formasini hozirgi zamon fe'lining alohida bir turi deb qaraydilar. Lekin prof. A.Xojiyev -moqda affiksi bilan yasalgan fe'llar hozirgi zamon fe'lining alohida bir turi bo'la olmasligini ta'kidlaydi. Aslida -moqda affiksi bilan yasalgan forma aniq hozirgi zamon fe'lining affiksial formasidir. Harakatning davomiyligini bildiradi.

Kuzatilayotgan obyektlardagi aniq hozirgi zamon fe'li anglatgan ma'no va funksiyaga ko'ra ikkiga; a) affikslar yordamida yasaluvchi forma, b) tasviriy formaga bo'linadi.

1. Affiksial forma. Affikslar yordamida yasalgan aniq hozirgi zamon fe'l formalarining yot ko'makchi fe'li orqali yasaluvchi tasviriy formadan kelib chiqqanligi mutaxassislar tomonidan aniq belgilanib berilgan. -moqda affiksi bilan yasalgan forma bundan mustasno. Lekin o'zbek shevalarida hozirgi zamon fe'lining affikslar yordamida yasaluvchi formasining kelib chiqishi to'g'risida ikki xil fikr mavjud. A.Hojiyev "ishlab yatipti, barip yatipti fe'lining konstruksiyasi dastlab ikki formada grammatikalizatsiyalangan", – deb yozadi.

Qoraqalpog'istondagi Amudaryo tumani Oq oltin OFYi o'g'uz va qipchoq shevalarida aniq hozirgi zamon fe'lining affiksial formasi quyidagi affikslar yordamida yasaladi: -*atir*, – *vatir*, -*yatir* affiksi va tegishli shaxs-son tuslovchi qo'shimchalarini fe'l o'zak-negiziga birlashtirish yo'li bilan aniq hozirgi zamon fe'l formasi shakllanadi. Agar fe'l o'zagi undosh bilan tugagan bo'lsa, hamma vaqt –*atir*, -*vatir*, formasidan oldin *a* unlisi orttiriladi. Masalan: baratirman, kiyatirman, o'qivatirman, bervatirman.

Aslida -*atir* formasi -*yatir*, -*vatir* dan kelib chiqqan y/v tovushining tushishi natijasida kelib chiqqan baryatirman> barvatirman> baratirman.

– *atirman*, -*vatirman* affikslar yordamida yasaluvchi hozirgi zamon zamon fe'l formasi Amudaryo tumani Oq oltin qishlog'i shevasida aktiv ishlatiladi hamda barcha fe'llarga birika oladi. Misol uchun: baratirman, ishlavatirman, uxlatatirman, sotvatirman.

Qoraqalpog'iston hududidagi shevalarda ham -*atip*, -*djatip* formasi ham shevalarda hozirgi zamon fe'lini yasashda ishtirok etadi. Bu forma shaklan yotib ko'makchi fe'lga o'xshaydi. Lekin bu o'rinda ikki holatni bir-biridan farqlash kerak.

Chunki, *-alip*, *-djatipti* tasviriy forma, *abatipti//aladjatipti* affiksial formadir. *Alipatipti//alipdjatipti* formasidagi *-atip// -djatip* hozirgi zamon ma'nosidan tashqari, ko'makchi fe'l sifatida, yana turli qo'shimcha ottenkalarni ham ifodalaydi. *Abatipti//aladjatipti* formasidagi *-atip*, *-djatip* esa hozirgi zamon ma'nosini bildiradi. Vo'rtag'a chiqqan *djig'ilibatipti*, sira *djg'atuvini* jo'q/o'rtaga chiqqan yiqilyapti, sira yiqadigani yo'q. Bulardan *-atip* yordamida yasaluvchi hozirgi zamon fe'l formasi yelashgan qipchoq shevalarida aktiv qo'llanadi.

Hozirgi zamon sifatdoshini tegishli shaxs-son affikslari bilan tuslash orqali ham aniq hozirgi zamon fe'li hosil bo'ladi. Shevalarda hozirgi zamon sifatdoshi birgina *-atqan* formasiga ega, Oq oltin qishlog'ida esa ko'pincha *-vatqan* shaklida ishlatiladi. Zamon nuqtayi nazaridan bu forma nutq momentida boshlanib, undan keyin ancha vaqtgacha davom etadigan harakatni bildiradi: *baratqan*, *kiyatqan*, *gurringlashvatqan*, *uxlavatqan*.

Aniq hozirgi zamon fe'lining formasining qo'shilishi bilan fe'l o'zaklarida ayrim fonetik o'zgarishlar ro'y beradi. Masalan, *kel* fe'li aniq hozirgi zamon affiksi bilan ikki xil formada tuslanadi: 1) *bazardan kiyatirman* 2) *tuvg'an kunnan kelvatirman* 3) *o'tirishmag'a qavatidan* yoki *qalvatirman*. Asosan Oq oltin OFY hududida shu tarzda ishlatiladi. Birinchi, ikkinchi misollarda ish-harakatning nutq momentida bajarilayotganini, uchinchi misolda esa ish-harakatning avvalda ham, hozir ham va kelgusida ham bajarilishi ko'rinib turibdi. Demak, *-atir* affiksi fe'l o'zaklarga qo'shilib, aniq hozirgi zamon ma'nosini, ba'zida hozirgi-kelasi zamon ma'nosini va umumiy zamon ma'nosini ifodalay oladi.

Aniq hozirgi zamon fe'lining formasini yasovchi *-yotir*, affiksining adabiy tilda qaysi dialekt materiallaridan olinganligi to'g'risida ba'zi fikrlar mavjud. Jumladan, prof. F.A.Abdullaev *-yotir*, *-yatir*, affiksi adabiy til normasiga o'g'uz shevalaridan olingan deb qaraydi. Prof. A.N.Kononov ham *-yotir* formasining Xorazm dialekti uchun xarakterli ekanligini ta'kidlaydi. Bu fikrni dotsent N.Rajapov ham quvvatlaydi. Boshqa bir guruh olimlari esa prof. B.B.Reshetov, prof. X.Doniyor, dotsentlardan B.Egamov, F.Abdullayev, M.Baliev, Y.Ibrohimov va boshqalar *-yotir*, *-jatir*, *-vatir* affiksini qipchoq shevalari materiali deb hisoblaydi. Prof. G'ozzi Olim Yunusov va prof. A.K.Borovkovlar *-yotir* affiksini o'g'uz dialekti uchun ham, qipchoq dialekti uchun ham xarakterlidir deb uqtiradi. Y.Jumanazarov ham bu formaning qipchoq lahjasiga xos ekanligini alohida ta'kidlaydi. Shunday ekan, hozirgi zamon fe'lining *-yotir* formasi o'zbek adabiy tiliga norma sifatida asos e'tibori bilan qipchoq lahjasidan qabul qilingan. Janubiy Xorazm shevalarida *-yotir* affiksining funksiyasini ko'proq *-vatip* formanti bajarib keladi. Buni ham e'tiboga olish lozim. Dotsent. H.Rajabov *-yotir* formasining qo'llanilishi haqida to'xtab, o'zbek tilida *-yotir* affiksi bilan hozirgi zamon fe'lini yasashning tarixi 1929- yildan boshlangan, degan fikrni bayon etadi. Binobarin, prof. S.Mutallibovning guvohlik berishicha, hozirgi zamon fe'lining *-yotir* formasi "Qutadig'u bilig"da ham uchraydi. Demak, *-yotir* formasi qadimdan mavjud bo'lib, sobiq ittifoq davrida uning ishlatilish doirasi kengaydi. O'rganilayotgan qipchoq tip shevalarda hozirgi zamon fe'lining -moqda affiksi deyarli uchramaydi. Uning funksiyasini hamma vaqt harakat nomi yasovchi *-uv*, *-nub* affiksi va o'rin – o'rin payt kelishik qo'shimchasi -da bajaradi. O'rin-payt kelishik qo'shimchasi hech vaqt sof fe'lga qo'shilmaydi. Qipchoq tip shevalarda harakat yoki

holatning davomiyligini ifoda etish uchun mazkur kelishik qo'shimchasi harakat nomi yasovchi -uv, ub ni talab qiladi: tashuvdaman- toshimoqdaman, chiranuvdaman- oyoq tiramoqdaman. Demak, mazkur shevalarda harakatning davomiyligini ifodalashda -uvda affiksi ishtirok etadi.

Amudaryo tumani "Oq oltin" OFY o'z tarkibiga 5 mahallani qamrab oladi. Aholisi asosan qipchoq lahjasida bo'lib hozirgi zamon fe'lining -yotir, -yap, -oqda formalarini ishlatish hollari uchraydi. Jumladan Oq oltin OFY tarkibidan "Qipchoq arna", "Beshtom", "Sori Eshon" qishloqlari jlovchi shevalaridan bo'lib hozirgi zamonda jevatr, juvvatir kabi ishlatiladi. "Ozod" "Kurpskaya" deb nomlagan qishlog'i esa yilovchi bo'lib yuvvatir, yevatir tarzda hozirgi zamon shevalari shu tarzda namoyon bo'ladi. Shuningdek, tarixiy qipchoq til shevalarning shakllanishida turli xil etnik komponentlarning ishtirok etganligi aniq.

Tasviriy forma: Tadqiq etilayotgan obyektlarda hozirgi zamon fe'lining tasviriy formasi *tur, yur, djur, yat, djat, vo'tir, o'tir* ko'makchi fe'llari yordamida yasaladi. Tasviriy konstruksiyada qatnashgan bu fe'llar o'ziga xos tuslanish va ma'no ottenkalari bilan bir-biridan farq qiladi. Masalan: *yat/djat* fe'lining tasviriy formasi hozirgi zamon fe'lining affiksial formasidek tuslanadi. Yetakchi fe'ldan anglashilgan harakat yoki holatning hozirgi zamonga oidligini ifodalash bilan birga harakat yoki holatni kuchaytirib ko'rsatadi: ayavotirman-achinyabman, qaranvatippan-davolanib yotibman.

Hozirgi zamon fe'lining *baratirippan, kiyatirman* tipidagi formasi o'zbek shevalarining ko'pida mavjud. Ko'pchilik mutaxassislar bunday formalar tipidagi yatipti, yatir ni ko'makchi fe'l, ular oldidan qo'llanuvchi a unlisi ravishdosh yasovchi affiks deb qaraydilar, A.Hojiyev esa bulardagi yatipti, yatir ni hozirgi zamon fe'l yasovchi affiks a unlisi esa barip yatipti formasidagi b affiksining tushib qolishidan so'ng uning oldidan qo'llangan qisqa i unlisining a ga yaqin talaffuz etilishidan yuzaga kelgan deb hisoblaydi, ya'ni ikkita undoshni o'zaro bog'lash uchun orttirilgan tovush deb ko'rsatadi. Avtor o'z fikrini shevalarda keltirilgan faktlar bilan isbotlaydi.

Tasviriy formada bo'lishsizlik affiksi -may, -miy, -mey adabiy tildagidek etskchi fe'lga qo'shiladi: angg'armay vo'tirman -payqamay o'tiribman, indamiy jursillar-jim yuribsizlar.

Hozirgi zamon fe'lining tasviriy formasi affiksial yordamida yasaluvchi formalariga nisbatan qadimiydir: *-yat, -jat* ko'makchi fe'li yordamida yasaluvchi tasvirit formaning turlicha grammatikalizatsiyasidan o'zbek shevalaridagi hozirgi zamon fe'lining bir qator affiksial formalari kelib chiqqan degan fikrning to'g'ri ekanligini Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalaridan yuqoridagi keltirilgan faktlar yana bir bor to'la izohlanadi.

O'zbek tili qipchoq shevalaridagi aniq hozirgi zamon fe'lining *-atir, -jatir, -atir, -jatip, -at, -atqan* formalari bilan yasalgan turi tasviriy formadan kelib chiqqan degan fikrni to'la tasdiqlaydi. Aniq hozirgi zamon fe'li yasovchi affikslarning "yotmoq" fe'ldan kelib chiqish sababi bu fe'lining ko'makchi fe'l vazifasida turmoq, yurmoq, o'tirmoq fe'llariga nisbatan tarixan keng qo'llanilganligi bilan bog'langan. "Oq oltin" OFY ida ko'p ishlatiladigan *tur, vo'tir, o'tir, jur, yur, yat, holat* va *ish-harakat* fe'llari orqali aniq hozirgi zamon fe'li ifodalanganda, asosiy fe'llardagi harakatning davomiyligini anglatadi.

Adabiyotlar:

1. Ibrahimov Y.M. Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalarida fe‘l. – Nukus, 1984.
2. Ibragimova U. Qoraqalpoqiston Respublikasi o‘zbek shevalarida so‘z yasalishi. – Qarshi, 2019.
3. Ibrahimov Y.M. Qoraqalpog‘istondagi mahalliy o‘zbek shevalaridan material to‘plovchilar uchun metodik qo‘llanma. – Nukus, 1981.
4. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2013.
5. Norov, I. (2021). METHODS Of Teaching Phonetics In Other Language Groups. Барқарорлик ва Етакчи Тадқиқотлар онлайн илмий журнали, 1(5), 306-309.